AHOLI TURMUSH DARAJASI INDIKATORLARINI GEOGRAFIK TAHLIL QILISH METODLARI

Fayzullayev Maqsud Abdullayevich – Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Geografiya fanlari doktori (DSc), dotsent, *fayzullayev_maqsud08@gmail.com*
Usmonov Akobir Baxtiyor o‘g‘li - Shahrisabz davlat pedagogika instituti geografiya kafedrasi o‘qituvchisi E-mail: *akobirusmonov0940@gmail.com*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitida aholi turmush darajasi indikatorlarini geografik tahlil qilish metodlari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot doirasida daromad, bandlik, kambag‘allik darajasi va sog‘liqni saqlash bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar asosida hududlar kesimida tahlil amalga oshirildi. Indikatorlar normallashtirish usuli orqali bir xil o‘lchovga keltirilib, ko‘p ko‘rsatkichli integral indeks shakllantirildi. Natijada hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar aniqlanib, rivojlanish darajasi bo‘yicha reyting tuzildi. Tadqiqot natijalari hududiy siyosatni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *aholi turmush darajasi, hududiy rivojlanish, ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar, geografik tahlil, normallashtirish usuli, integral indeks, hududiy tafovutlar, bandlik, daromad, kambag‘allik darajasi.*

Kirish. Hozirgi globallashuv va iqtisodiy integratsiya sharoitida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini baholash masalasi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Aholi turmush darajasi mamlakat va uning hududlari rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u daromadlar hajmi, bandlik darajasi, kambag‘allik holati hamda ijtimoiy xizmatlar bilan ta’minlanganlik darajasi orqali ifodalanadi. Hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni aniqlash va ularni ilmiy asosda tahlil qilish esa barqaror rivojlanishni ta’minlash, resurslardan samarali foydalanish hamda hududiy siyosatni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois aholi turmush darajasini kompleks baholashda zamonaviy geografik yondashuvlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda.

Aholi turmush darajasini baholashda alohida indikatorlar tahlili yetarli natija bermasligi mumkin, chunki mazkur jarayon ko‘p omilli va murakkab tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun turli ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yagona tizimga keltirish, ularni o‘zaro solishtirish va umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar asosida baholash muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada aynan hududlar kesimida aholi turmush darajasi indikatorlarini normallashtirish va integral indeks asosida baholash metodlari qo‘llanilib, ularning geografik jihatdan tahlili amalga oshiriladi. Natijada hududlar o‘rtasidagi rivojlanish darajasi, mavjud tafovutlar va ularning asosiy sabablarini aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Adabiyotlar tahlili. Aholi turmush darajasini baholash va hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilish masalalari iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda turmush darajasi ko‘p omilli ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida talqin etilib, uning daromadlar, bandlik, iste’mol darajasi hamda ijtimoiy xizmatlar bilan ta’minlanganlik orqali baholanishi asoslab berilgan. Xususan, rivojlanish nazariyasining yetakchi vakillari tomonidan aholi farovonligini kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarurligi ta’kidlanadi. Jumladan, iqtisodiy rivojlanish jarayonlari va turmush darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik Todaro va Smith tomonidan chuqur tahlil qilingan bo‘lsa, Amartya Sen tomonidan inson imkoniyatlari va erkinliklari orqali farovonlikni baholash konsepsiyasi ilgari surilgan [3, 4].

Shu bilan birga, xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan metodologiyalar aholi turmush darajasini baholashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, BMT Taraqqiyot dasturi (UNDP) tomonidan ishlab chiqilgan inson rivojlanish indeksi (HDI)

sog‘liqni saqlash, ta’lim va daromad ko‘rsatkichlarini integrallashgan holda baholash orqali hududlar o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlash imkonini beradi [5]. Hududiy tahlil metodlari esa iqtisodiy-matematik va statistik yondashuvlar bilan uyg‘un holda qo‘llanilib, hududlarning rivojlanish darajasini kompleks baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada hududiy tahlilning nazariy asoslari va metodlari Isard tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, zamonaviy tadqiqotlarda ko‘p ko‘rsatkichli tahlil va integral indekslash yondashuvlari keng qo‘llanilmoqda [7, 6].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitida aholi turmush darajasini baholashda kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning axborot bazasini hududlar kesimida shakllantirilgan statistik ma’lumotlar tashkil etib, asosiy indikatorlar sifatida aholi jon boshiga daromad, bandlik darajasi, kambag‘allik darajasi hamda sog‘liqni saqlash bilan ta’minlanganlik (10 ming aholiga to‘g‘ri keladigan shifokorlar soni) tanlab olindi. Tadqiqotda taqqoslash, guruhlash va reytinglash usullaridan foydalanilib, hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar aniqlandi.

Indikatorlarni o‘zaro taqqoslash imkonini yaratish maqsadida ularni normallashtirish amalga oshirildi. Ijobiy (stimulyator) ko‘rsatkichlar quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$X_{norm} = \frac{X - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}$$

Salbiy indikatorlar (kambag‘allik darajasi) uchun esa teskari normallashtirish qo‘llanildi:

$$X_{norm} = \frac{X_{max} - X}{X_{max} - X_{min}}$$

Keyingi bosqichda indikatorlarning ahamiyat darajasidan kelib chiqib vazn koeffitsiyentlari belgilandi va integral indeks quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$I = \frac{x_1 + x_{2+} x_3 + x_4}{4}$$

bu yerda:
x_1 – daromad,
x_2 – bandlik darajasi,
x_3 – kambag‘allik darajasi (teskari normallashtirilgan),
x_4 – sog‘liqni saqlash ko‘rsatkichidir.

Natijada shakllantirilgan integral indeks hududlar kesimida aholi turmush darajasini kompleks baholash, ularni o‘zaro taqqoslash va rivojlanish darajasi bo‘yicha reytinglash imkonini berdi.

Natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot doirasida hududlar kesimida aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar tizimi shakllantirildi va ularning boshlang‘ich qiymatlari tahlil qilindi. Tanlangan indikatorlar – aholi jon boshiga daromad, bandlik darajasi, kambag‘allik darajasi hamda sog‘liqni saqlash bilan ta’minlanganlik ko‘rsatkichlari – hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini kompleks baholash imkonini beradi. Ushbu ko‘rsatkichlarning dastlabki qiymatlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Hududlar bo‘yicha aholi turmush darajasi indikatorlari (2024-yil)

№	Hudud	Aholi jon boshiga daromad (ming so‘m)	Bandlik darajasi (%)	Kambag‘allik darajasi (%)	10 ming aholiga to‘g‘ri keladigan shifokorlar soni
1	Toshkent sh.	62305.1	82.3	7.3	76.8
2	Navoiy vil.	38499.1	70.5	5.7	30.5
3	Samarqand vil.	21236.5	64.8	7.5	26.7
4	Qashqadaryo vil.	19914.8	65.0	9.6	18.4
5	Qoraqalpog‘iston R.	18277.5	64.3	10.8	27.2

Manba: *O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan*

1-jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, hududlar o‘rtasida sezilarli ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar mavjud. Xususan, Toshkent shahri barcha indikatorlar bo‘yicha yuqori natijalarni namoyon etib, iqtisodiy faollik, bandlik darajasi va ijtimoiy infratuzilma rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Aksincha, Qashqadaryo viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasida daromadlar darajasi nisbatan pastligi, kambag‘allik ko‘rsatkichlarining yuqoriligi hamda sog‘liqni saqlash infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi kuzatiladi. Bu esa mazkur hududlarda iqtisodiy imkoniyatlarning cheklanganligi va ijtimoiy xizmatlar sifati pastroq ekanligini ko‘rsatadi.

2-jadval

Indikatorlarning normallashtirilgan qiymatlari

Hudud	Daromad	Bandlik	Kambag‘allik	Shifokorlar
Toshkent sh.	1.000	1.000	0.686	1.000
Navoiy vil.	0.464	0.333	1.000	0.205
Samarqand vil.	0.067	0.058	0.647	0.142
Qashqadaryo vil.	0.037	0.083	0.294	0.000
Qoraqalpog‘iston R.	0.000	0.000	0.000	0.152

Manba: *Muallif tomonidan 1-jadval ma’lumotlari asosida normallashtirish usuli orqali hisoblangan.*

Normallashtirish natijalari 2-jadvalda keltirilgan bo‘lib, ular hududlar o‘rtasidagi tafovutlarni yanada aniqlik bilan ifodalash imkonini berdi. Xususan, Toshkent shahri barcha indikatorlar bo‘yicha maksimal qiymatlarga yaqinlashgan bo‘lsa, Qoraqalpog‘iston Respublikasida aksariyat ko‘rsatkichlar minimal darajada shakllangan. Bu holat hududlar o‘rtasidagi rivojlanish nomutanosibligini yaqqol namoyon etadi.

3-jadval

Integral indeks va hududlar reytingi

Hudud	Integral indeks	Reyting
Toshkent sh.	0.906	1
Navoiy vil.	0.587	2
Samarqand vil.	0.260	3
Qashqadaryo vil.	0.102	4
Qoraqalpog‘iston R.	0.030	5

Manba: *Muallif tomonidan normallashtirilgan ko‘rsatkichlar asosida integral indeks hisob-kitoblari natijasida tuzilgan.*

Hisob-kitob natijalari asosida shakllantirilgan integral indeks 3-jadvalda keltirilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Toshkent shahri (0.906) yuqori rivojlangan hudud sifatida ajralib turadi. Navoiy viloyati (0.587) o‘rtacha rivojlangan hudud sifatida baholangan bo‘lsa, Samarqand viloyati (0.260) o‘rtacha-past darajaga ega. Qashqadaryo viloyati (0.102) va Qoraqalpog‘iston Respublikasi (0.030) esa past rivojlangan hududlar qatoriga kiritildi.

Mazkur natijalar hududiy rivojlanish darajasi bilan aholi turmush darajasi o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Yuqori indeksga ega hududlarda iqtisodiy faoliyatning yuqori darajada rivojlanganligi, bandlikning barqarorligi hamda ijtimoiy xizmatlar sifati yuqoriligi kuzatiladi. Aksincha, past indeksli hududlarda iqtisodiy faollikning sustligi, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi va ijtimoiy xizmatlar qamrovining cheklanganligi aholi turmush darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitida aholi turmush darajasini baholashda ko‘p ko‘rsatkichli integral yondashuvning yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqladi. Tanlangan indikatorlar tizimi asosida amalga oshirilgan hisob-kitoblar hududlar o‘rtasida sezilarli ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar mavjudligini aniqlash imkonini berdi. Xususan, iqtisodiy salohiyati yuqori, infratuzilmasi rivojlangan va xizmatlar sohasi keng qamrovga ega hududlarda integral indeks qiymatlarining yuqori bo‘lishi kuzatildi. Aksincha, iqtisodiy imkoniyatlari cheklangan, bandlik darajasi nisbatan past va ijtimoiy xizmatlar bilan ta’minlanganlik darajasi sust hududlarda integral indeksning past qiymatlari qayd etildi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari asosida hududlar o‘rtasidagi tafovutlarni kamaytirish uchun kompleks va tizimli choralar ko‘rish zarurligi asoslandi. Jumladan, iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali bandlik darajasini oshirish, kambag‘allikni qisqartirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni kengaytirish hamda sog‘liqni saqlash tizimi va boshqa ijtimoiy infratuzilma obyektlarini rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilanishi lozim. Integral indeks asosida amalga oshirilgan baholash yondashuvi hududiy rivojlanishni monitoring qilish, resurslarni oqilona taqsimlash hamda strategik rejalashtirish jarayonlarida samarali analitik vosita sifatida xizmat qilishi mumkin. Mazkur metodika kelgusida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ilmiy asoslangan platforma vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. *2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi*. – Toshkent, 2022.
2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. *Hududlar kesimida ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar to‘plami*. – Toshkent, 2024.
3. Todaro M.P., Smith S.C. Economic Development**.** – 12th ed. – Boston: Pearson, 2015.
4. Amartya Sen. *Development as Freedom*. – New York: Oxford University Press, 1999.
5. United Nations Development Programme. *Human Development Report 2023*. – New York, 2023.
6. World Bank. *World Development Indicators 2023*. – Washington, DC, 2023.
7. Isard W. Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science**.** – Cambridge: MIT Press, 1960.
8. Fayzullayev M.A., Usmonov A.B. Aholi turmush tarzini iqtisodiy geografik jihatdan o‘rganishda xorij tajribasi // *Geodeziya, kartografiya va geoinformatika* ilmiy-texnik jurnali. – 2026. – 1-son. – B. 167–174.
9. Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.-P. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. – Paris, 2009.